

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філологічних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України,
директора Інституту Івана Франка НАН України

Євгена Казимировича Нахліка

на дисертацію **Вікторії Олександрівни Марценішко**

«Трилогія “Богдан Хмельницький” Михайла Старицького і роман

“Вогнем і мечем” Генріка Сенкевича: типологічні паралелі»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

зі спеціальності 10.01.05 – порівняльне літературознавство

(Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,

13 березня 2017 р.)

Нещодавно, 24 лютого 2017 р., на спецраді в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка була захищена дисертація Богдани Богданівни Гончаренко «Моделі польського позитивізму в українській літературі XIX століття», подана на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.05 – порівняльне літературознавство. У ній частково порушено проблему, винесену в назву дисертації Вікторії Олександрівни Марценішко: у підрозділі 2.2 «Історичні прототипи у творах українських та польських письменників (І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Г. Сенкевич, Ю. І. Крашевський)» розглядаються твори-відповіді М. Старицького (романи «Богдан Хмельницький», «Молодость Мазепы», «Руина», «Разбойник Кармелюк» і повість «Последние орлы») на трилогію Г. Сенкевича. Дисертація ж Вікторії Марценішко, виконана під науковим керівництвом відомого дослідника художньої прози М. Старицького Володимира Поліщука, повністю присвячена комплексному типологічному порівнянню романної трилогії «Богдан Хмельницький» і роману «Вогнем і мечем», що дало змогу зосередитися на цих художніх текстах і докладно проаналізувати типологічні подібності й відмінності між ними, ідеологічні та художні сходження й розходження обох письменників у підходах до зображення історичного минулого і трактування козацької революції.

Проблема порівняння історичних романів Старицького й Сенкевича на тему Хмельниччини настільки *актуальна* сьогодні, в умовах українсько-польського з'ясування конфронтаційних подій спільної історії, що, поза сумнівом, потребує окремого дослідження. Актуальності темі додає те, що за останні десять років, починаючи від 2006-го, Сенкевичів роман «Вогнем і

мечем» кілька разів вийшов українською мовою: в харківському видавництві «Фоліо» – у перекладі Віктора Бойка (з передмовою та словником історичних постатей Ростислава Радишевського) й у тернопільському видавництві «Навчальна книга – Богдан» – у перекладі Євгена Литвиненка (з передмовою Юлії Булаховської). Завдяки цьому роман Сенкевича став доступний широким колам українських читачів, а це ставить перед літературознавцями завдання глибше осмислити його із сучасного погляду. Обрана для порівняння в дисертації Вікторії Марценішко трилогія М. Старицького є оптимальною українською компаративістичною паралеллю до роману Сенкевича з огляду на зображення в обох творах тієї самої епохи, навіть значною мірою тих самих історичних подій, а також з огляду на близький час створення і видання «Вогнем і мечем» (1884) і трилогії «Богдан Хмельницький» («Перед бурей», 1894, «Буря», 1896, «У пристани», 1897), яка стала хай і не явною, а все-таки відчутною полемічною реакцією на роман Сенкевича, відомий, поза сумнівом, Старицькому (хоча прямих свідчень цьому немає – див. с. 80–82 дисертації).

Як офіційний опонент попередньої дисертації (Богдани Гончаренко), можу засвідчити, що обидві дисертації виконані цілком самостійно, оригінально, незалежно одна від одної. У кандидатській же дисертації двадцятирічної давності Миколи Степановича Васьківа «Творчість Г. Сенкевича у контексті українсько-польських літературних взаємин», захищеної у Дніпропетровському державному університеті 1996 р., про М. Старицького, судячи з автореферату, не йдеться.

Структура дисертації Вікторії Марценішко підпорядкована тому, щоби впровадити читача до висвітлення проблем, винесених у її назву (*розділ перший* «Україно-польські [краще б сказати: «Українсько-польські». – Є. Н.] взаємини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: суспільно-політичний, культурологічний, релігійний аспекти»), відтак розглянути змістові та формальні аспекти аналізованих творів у їх порівнянні (*розділи другий і третій*). Фактично структура роботи чітко співвідноситься із поставленими завданнями: розділи й підрозділи вже своїми назвами відповідають сформульованам завданням, вирішення яких передбачено метою дослідження (с. 12).

У дисертації переконливо показано, що Старицького й Сенкевича еднають у порівнюваних романах світоглядні *консервативні вартості*, ідеологічні та культурні: християнська релігійність на противагу декадансу, тотожність віри й національності, відданість національним інтересам, культ національних героїв, традиціоналізм, трактування селянства як опори

національної єдності. Попри вплив позитивізму на обох письменників замолоду, пізніше відбувся відхід Сенкевича від варшавського позитивізму, а Старицького – від політичного радикалізму та філософського раціоналізму Драгоманова (с. 61, 65, 68–69, 74–77, 110, 114, 120, 175).

Знаменно й важливо, що нині ми дедалі більшу увагу звертаємо на консервативні вартості у вітчизняній філософській, культурологічній та політичній думці, в літературі й мистецтві (у Польщі це зроблено значно раніше й повніше). Порівняння вибраних історичних романів Сенкевича та Старицького дало змогу виразніше репрезентувати позитивні консервативні (а фактично перспективні) ознаки світогляду українського письменника, які заслуговують сьогодні пошани, підтримки й дальшого розвитку.

У дисертації стверджено беззаперечний вплив творчої манери В. Скотта й А. Дюма на поетику історичних романів М. Старицького і Г. Сенкевича, які орієнтувалися на досвід цих та інших популярних творців пригродницької літератури (Е. Сю, О. де Бальзака, Д. Дефо, Ж. Верна) і по-своєму розвивали його (с. 131, 142, 168, 180). Спостережено, що, на відміну від Старицького, творчість В. Скотта меншою мірою вплинула на доробок Сенкевича (с. 142). З приводу фабульної подібності трилогій Сенкевича й Дюма та німецького роману середніх віків «Парсіваль» Вольфрама фон Ешенбаха взято до уваги Франкові міркування (с. 142). Принагідно зазначу, що в дисертації містяться поклики на подані в «Списку використаної літератури» дев'ять праць Івана Франка, прямо чи опосередковано дотичні до розглядуваних проблем.

Цікавим і показовим є порівняння своєїрідної *літературної гри*, до якої вдалися Сенкевич і Старицький, щоб оминати російсько-імперську цензуру: автор роману «Вогнем і мечем» унікав згадок про польсько-російську ворожнечу і маскував полоноцентричний наратив свого твору під популярну риторичну офіційного визнання чинної державної влади, яку в ХІХ ст. уособлювала імперія Романових, а в давнину – Річ Посполита, й акцентував на стихійності козацького повстання як бунту черні. Натомість Старицький маніпулював поширеними серед правлячих кіл тогочасної Росії антипольськими настроями, спровокованими польським повстанням 1863 р. (с. 116).

З дисертації Вікторії Марценішко випливає, що роман Сенкевича з'явився на «антипозитивістичному зламі», що відбувся у польському суспільстві у 80–90-х роках ХІХ ст. (с. 67, 175), і водночас на хвилі зародження неоромантизму. Як неодноразово переконує дисертантка, в романах Сенкевича і Старицького відроджується романтичне протиставлення

образу героїчної вільної минувшини їхньому zdegradovanomu s'ogodenню, культивується романтичний мотив утечі в ідеалізовану давнину (с. 125). Доведено, що «персонажі М. Старицького й Г. Сенкевича репрезентують романтичний тип героя» (с. 170, 183), зокрема яскравим утіленням «романтичного образу козака» є полковник «Богун – лицар, відважний воїн, який страждає від нерозділеного кохання» (с. 158), але з різними акцентами в обох письменників: ідеальний персонаж у Старицького та ексцентрик із крайніми виявами переживань і пристрастей – у Сенкевича (с. 170).

Дисертантка резонно вбачає «характерні ознаки романтичного дискурсу» обох письменників «у видимій одноплщинності й відповідному ідейному навантаженні образів, у портретних деталях, в описі любовних почуттів і батальних сцен, у гіперболізації почуттів», зокрема, характерною особливістю романтичного образотворення Старицького є те, що він «моделює не повнокровні, рельсфні характери, а персонажів – речників певних ідей; для нього інколи важливіше не зображене історичне тло, а царина ідей» (с. 157). У польського та українського романістів «запрограмованість у характеристиках героїв виявляється в їхній однозначній інтерпретації: одні стають символічними проекціями національного характеру, інші – втіленням інфернального зла (ренегати й вороги)» (с. 130, 158, 170, 183).

Для характеристики аналізованих романів Вікторія Марценішко використовує термінопоняття, пов'язані з різними художніми епохами, напрямками й течіями: «просвітницька виховна тенденція», «просвітницька парадигма» (освіти, свободи, рівності тощо), «русоїстська теза про первинність добра в людині», «реалістичність зображення», «натуралістична оголеність» у зображеннях убивств і катувань. У підсумку на рівні стилю Вікторія Олександрівна аргументовано виявляє в історичних романах Старицького і Сенкевича синкретичне «взаємопроникнення багатьох традицій (романтичної, реалістичної, позитивістської, барокової, неоромантичної, імпресіоністичної) при видимому домінуванні романтичного дискурсу» (с. 156, 168, 184).

Художній історизм порівнюваних романів, як обґрунтувала Вікторія Марценішко, полягає в наявності анахронізмів, вибіркового, фрагментарного висвітленні історичних подій, вільному доборі фактів, історичних прототипів, подій, зафіксованих в історичних документах, оскільки ідеологічні інтенції обох письменників «диктували розуміння історичної прози як белетризованої пропаганди» (с. 131, 167, 180). Показово, що Сенкевич виступав проти так званого «антикварного автентизму» (с. 118).

За спостереженням дослідниці, яка поставила собі за мету збагнути «співвідношення між історичною фактологією і художнім домислом, вигадкою» (с. 120), «аналізовані твори близькі до вальтерскоттівської моделі роману, котрій притаманне органічне поєднання історичного факту з художнім вимислом, а також використання романтичних і реалістичних засобів зображення» (с. 131, 168, 180). Водночас, як слушно завважила дисертантка, Старицький і Сенкевич розвивали «гоголівську візію минувшини як символічну проекцію актуальної сучасності» (с. 143, 182).

Тож дослідниця знайшла достатньо підстав для того, щоб пов'язати зображення історичного минулого в романах Сенкевича та Старицького з «романтичним історизмом» (с. 123), сутність якого в обох письменників полягає в «орієнтації не на реконструкцію історії, а на трансформацію історичного змісту в міфологічний», в «оживленні, сакралізації минулого і протиставленні його профанній сучасності задля її зміни» (с. 179).

Спираючись на здобутки польських та українських літературознавців, які обґрунтували *міфологізм* творчості багатьох вітчизняних письменників, надто ж у змалюванні історичної минувшини, дисертантка доводить наявність «романтичного міфу козаччини» як своєрідного топосу в романі «Вогнем і мечем» Сенкевича та трилогії Старицького, притому, за уточненням дослідниці, український романіст культивує «козацький міф значно активніше, поєднуючи його із фольклорною традицією» (с. 179). Натомість Сенкевич «спирається на твори польських дослідників К. Шайнохи й Л. Кубалі, які продовжували традиції романтичної історіографії із притаманною їй міфологізацією національного буття» (с. 85, 111, 177), й у романі «Вогнем і мечем» утворює «головні постулати негативної моделі міфу про українців» (с. 173). Розглядаючи знакові для українського та польського романтизму образи степу, Вікторія Олександрівна звертає увагу на те, що в трилогії Старицького *степовий топос* «тракується як особливий, близький до казкового міфосвіт» (с. 148, 170, 182), а романи Сенкевича містять геопоетичні «елементи романтичного міфу України», зокрема «топографічно-пригодницькі знаки – кургани, трави, вітер, коні» (с. 147).

Вельми цікавим у дисертації є *хронотопний аспект* зіставлення романів Сенкевича і Старицького, передусім їхнього звернення до *степового хронотопу* (с. 148–151), з яким, як на відповідних прикладах доводить Вікторія Марценішко, здебільшого пов'язана семантична структура аналізованих творів і який стає не тільки засобом типізації, а й індивідуалізації персонажів (с. 162). Водночас, за влучним спостереженням

дисертанти, письменники використовували й «сюжетотворчі можливості хронотопу, зокрема супутні з авантюрним часом мотиви: зустрічі-розлуки, втрати-здобутки, пошуки-знахідки та ін., класичного мотиву дороги» (с. 169, 182).

Чи не найкраще в дисертації опрацьовано *розділ третій*, особливо підрозділ 3.2 «Сюжетно-композиційні особливості аналізованих творів». Як спостерегла дисертантка, обидва автори тяжіли до «централізованого сюжету», при цьому «у трилогії українського письменника, на відміну від роману Г. Сенкевича, сюжетні розгалуження мають більшу самостійність» (с. 137; с. 11 автореферату).

Від уважного погляду Вікторії Олександрівни не сховалося, що публікування романів у періодиці окремими розділами, писаними до чергового номера часопису, спонукало авторів – задля утримання читацької уваги несподіваними поворотами сюжетної інтриги – вдаватись до розбудови різноманітних сюжетних ліній, а водночас, за відсутності готового цілісного тексту, призвело до «ряду упущень сюжетно-композиційного плану» (с. 11 автореферату), через що «в романах можна помітити певні хиби, сюжетні пропуски й “нестиковки”», особливо в третій частині трилогії Старицького – романі «У пристани», завершальна частина якого подана стисло, «конспективно» (с. 136).

У дисертації розкрито *сюжетотворчу роль* у романах Старицького й Сенкевича «персонажів, присутність яких творить ефект пригодництва: циганки, ворожки-відьми, таємничі старці, класичні покоївки-інтриганки», а ще у Старицького – «чорні інтригани» (зазвичай антигерої), образи яких слугують розбудові інтриги (с. 138, 181). Також, як показала дисертантка, концептуальну сюжетотворчу роль у порівнюваних романах відіграють пов'язані з поетикою романтизму мотиви викрадення дівчини та ув'язнення-втечі, які до того ж маркують жанрові ознаки історичного роману. Традиційно вдаються обидва автори й до таких сюжетних засобів, як перевдягання, любовний трикутник (с. 138, 141, 142, 169, 181).

Відзначаючи ґрунтовний науковий рівень дисертації Вікторії Марценішко, не можу обійти дискусійних моментів і неточних формулювань.

1. Дискусійною є проблема *історіософії* романів Сенкевича та Старицького (підрозділ 2.2 «Специфіка авторської історіософії в трилогії “Богдан Хмельницький” і романі “Вогнем і мечем”»). Треба чітко відповісти на питання: які характерні риси, складники, погляди «дають підстави

говорити <...> про <...> цілісну історіософську систему» Старицького, як стверджується в дисертації (с. 80) та авторефераті (с. 8). Формулювання дисертантки з цього приводу надто загальні, як ось: «М. Старицький вибудовує власну художню історіософію навколо розробки цілої низки ідей (окремішності української історії і народу, визначення місця України в загальноісторичному розвитку, місця й ролі людини, народу в історії, сутності віри та її значення в житті людини) <...>» (с. 93). Виникають запитання: у чому ж полягає ця «власна художня історіософія» Старицького, яку конкретно систему він вибудував навколо перелічених ідей? Яке місце відводив Україні в загальноісторичному розвитку? Як розумів місце й роль людини (особи) та народу в історії? Які закономірності відкрив у ній? Те, що історія України самодостатня, а не частина історії Польщі чи Московії/Росії, і що українці становлять окремий слов'янський народ, – це ідеї не історіософські, а історичні, етнологічні, націологічні. Можна погодитись із дисертанткою, що «М. Старицький у трилогії “Богдан Хмельницький” репрезентує власну концепцію складних українсько-польських взаємин XVII–XVIII ст. <...> передовсім обстоює ідею державності України <...>» (с. 90), але ця письменницька концепція, на мій погляд, дає підстави говорити не про історіософську систему, а радше про історичні, соціологічні, суспільно-політичні погляди Старицького, його ідеологічні трактування й оцінки історичних подій та осіб.

Також можна погодитись із думкою, висловленою далі в підрозділі 2.3 «Особливості інтерпретації морально-етичних, релігійних і гуманістичних аспектів романів», про те, що «історіософська функція релігійного чинника» у творах Старицького й Сенкевича «реалізується через фактичну тотожність понять “релігійне” і “національне” для України й Польщі часів Хмельниччини, тобто захист батьківської віри прирівнюється до захисту і збереження батьківщини» (с. 95). Інакше кажучи, ототожнення релігійного з національним є поширеною (хоч не абсолютною) закономірністю певних етапів історії. Однак далі твердження дослідниці: «світоглядно-історіософський аспект релігійності в історичній прозі М. Старицького є своєрідною опозицією до роману Г. Сенкевича: у польського прозаїка релігійні детермінанти українського повстання свідомо замовчуються <...>» (с. 95) – насправді стосується не світоглядно-історіософських уявлень, а різних ідеологічних тлумачень конкретних історичних подій, їхніх чинників та мотивів, зокрема політичності польського письменника в інтерпретації Хмельниччини. Так само протиставлення характерів і поведінки, портретів і мовлення, принципів виховання і навчання

православних і католиків у Старицького є не «історіософським» контрастуванням» (с. 95), а ідеологічним трактуванням історичних явищ.

2. За твердженням Вікторії Олександрівни, література другої половини XIX ст. в Україні та Польщі «ідеологізується, позбувається прикмет естетичного герметизму, що був властивий для письменства перших десятиліть XIX ст.» (с. 5 автореферату, подібне – на с. 26 дисертації). Мимохідь зауважу, що прикметник «властивий» вимагає після себе іменника або займенника в давальному відмінку (властивий кому, чому). А головне, ні польській, ні українській літературі перших десятиріч XIX ст. не був властивий естетичний герметизм – згадаймо наскрізь ідеологізовану ранню творчість А. Міцкевича (поетичні твори 1820–1830-х рр.), З. Красінського («*Nie-Boska komedia*», 1833), І. Котляревського («Енеїда»), Т. Падури, М. Шашкевича, А. Метлинського та ін.

3. Зважаючи на те, що історичні романи, зокрема трилогію «Богдан Хмельницький», Старицький писав на замовлення газети «Московский Листок», яка друкувала їх ледь чи не з номера в номер, Вікторія Марценішко зазначає: «М. Старицький <...> членував текст відповідно до потреб друку й називав такі розділи фейлетонами, вказуючи тим самим на елементи публіцистичності» (с. 134). Насправді той факт, що Старицький називав розділи роману, призначені для публікування в газеті, фейлетонами (с. 115), не має нічого спільного з їх «публіцистичністю»: «фейлетонами» такі розділи традиційно називали тому, що їх друкували у так званих підвалах газетних сторінок – нижніх частинах (спершу подовжених донизу, додаткових частинах газетного формату), які були відокремлені від газети «лінією відрізу» (білим пропуском) і називалися «фейлетонами». Звідси термін «фейлетон» набув подвійного значення: 1) літературний матеріал «підвалу» газети; 2) літературний твір малої форми публіцистично-злободенного характеру, вміщений або у фейлетоні («підвалі») газети, або в додаткових частинах журналу. Старицький називав розділи своїх історичних романів, публіковані в «Московском Листке», фейлетонами саме в першому значенні – як літературний матеріал «підвалу» газети. За такими романами, інтрига в яких зумисне підтримувалася з розділу в розділ, кожен з яких був написаний спеціально для друку в «підвалі» чергового номера газети, навіть закріпилася жанровизначальна назва «фейлетонний роман» (або «роман-фейлетон»).

4. Потребує уточнення таке твердження дисертантки: «Активне включення М. Старицьким у трилогію пригодницьких елементів було новаторським для української літератури» (с. 169, 182). Оскільки трилогію «Богдан Хмельницький» написано й опубліковано російською мовою, то

проблематично говорити про пригодницькі елементи в цих романах як новаторські для нашої національної літератури, писаною українською мовою, адже україномовна література мала свою логіку розвитку жанрово-стильових і сюжетно-композиційних особливостей. Доречніше поставити трилогію Старицького в контекст пригодницької російськомовної літератури українських письменників (романи «Михайло Чарнышенко», «Алексей Однорог», повість «Порубежники» Пантелеймона Куліша, повість «Маруся» Марка Вовчка, романи Григорія Данилевського, Данила Мордовця та ін.) й у цьому шереху з'ясувати міру новаторства Старицького у застосуванні пригодницьких елементів.

5. Назву драми «Небожественна комедія» З. Красінського (с. 21) відповідно до польського оригіналу («Nie-Boska komedia») треба писати через дефіс і «Божественна» – з великої букви («Не-Божественна комедія»), передаючи цим самим авторське протиставлення «Божественній комедії» Данте.

Попри ці зауваження, дисертація Вікторії Марценішко є оригінальним, новаторським, цілісним і завершеним дослідженням, у якому наукові положення й висновки достатньо аргументовані й текст якої, викладений ясним і жвавим стилем, читається з величезною цікавістю. Усі поставлені завдання виконано поетапно у відповідних розділах та підрозділах і підсумовано у «Висновках». Оформлення дисертації відповідає встановленим вимогам.

Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації, хоча остання, природно, значно багатша від обмеженого обсягом автореферату цікавими фактами, спостереженнями, роздумами й аргументами. Ними можна було більше наситити автореферат, вилучивши натомість із нього майже дослівні повтори окремих формулювань, висловлювань, положень у викладі «Основного змісту дисертації» та у «Висновках» і навіть у самих «Висновках» (с. с. 7 і с. 13–14, с. 14 і с. 16 та ін.). Невиправдані повтори окремих фраз і навіть речень (у змісті розділів, висновках до розділів і далі у прикінцевих висновках до роботи) трапляються й у дисертації (сторінки почасти зазначено вище у моєму відгуку). У разі опублікування її окремою книжкою (а це було б дуже бажаним після певного доопрацювання) ці повтори задля економії місця варто зняти.

За темою дисертації опубліковано багато основних статей – аж 15, з них одна – в закордонному (люблінському) періодичному виданні, є ще й 3

додаткові публікації. В сумі у них фактично викладено весь зміст поданої до захисту роботи.

Дисертація Вікторії Марценішко має істотне значення для дальшого поглибленого вивчення українсько-польських історичних, культурних і літературних зв'язків, усебічне правдиве висвітлення яких саме на часі з огляду як на спільність європейського вибору обох країн, їхню взаємну підтримку в цьому плані, потребу добросусідства в інтересах обох народів, так і на нинішнє загострене сприйняття історичних конфліктів між українцями та поляками.

Дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів № 656 від 19.08.2015 р., і це дає достатні підстави для того, щоб присудити Вікторії Олександрівні Марценішко науковий ступінь кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.05 – порівняльне літературознавство.

Євген Казимирович Нахлік,
доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту Івана Франка НАН України

27 лютого 2017 р.

